

"תקוף תקפוני געגועים..."; עיונים ב'מצבה' לשמעוני – על השתקפות הזיכרון באידיליה ציונית

ישראל רוזנסון

'מצבה': אידיליה במלוא מורכבותה

היצירה 'מצבה' מעלה את סיפור חייה ומותה של דמות מופת שזכתה לשם רב־שגב, כתריאל¹, המובא בפיו של זבולון, ידידו מימים ימימה של מספר עלום שם המזוהה בבירור עם הכותב דוד שמעוני (שמעונביץ).² במבט אל מפעלו הספרותי הכולל של שמעוני יש לראות ב'מצבה' חוליה חשובה ואף מרכזית ביצירתו.³ אחד מביטוייה המרכזיים של יצירה זו הוא **ספר האידיליות** שלו, שבו כונסו אידיליות שנכתבו לאורך עשרות שנים. לא נכביר מילים על מעמדה הרם, אפשר הקנוני, של 'מצבה', שעל כתיבתה עוטר שמעוני בפרס ביאליק (1936), בקרב צרכני הספרות ביישוב ובמדינת ישראל הצעירה, ואף לא על חשיבותה כסוּך חינוך.⁴ משהו על גורלה בהקשרים אלו ייאמר להלן.

1. שם זה נזכר פעם אחת בתלמוד בחזונו של רבי ישמעאל בן אלישע: "וראיתי אכתריאל יה' ה' צבאות שהוא יושב על כסא רם ונשא" (בבלי, ברכות ז ע"א). מצטייר כי מדובר בשם האל או בשם מלאך. האטימולוגיה שלו ברורה למדי – כתר האל. ב'מצבה' שמעוני נדרש לשם זה בהקשר של עבריותו בלבד; הוא מנוגד כביכול לשמות לועזיים רבים שהיו שגורים בפי העולים לארץ (שמעונביץ, תש"ד, עמ' רנו). אולם כמו שמות אחרים ביצירה, אין ספק כי שמעוני, שהיה בקיא בספרות התלמודית, בחרו במכוון: במקרה דגן כדי להטעים את השגב הכרוך בו.

2. דוד שמעוני (שמעונביץ), נולד בבבורויסק (רוסיה הצארית; היום בלרוס; מבחינת היהדות, שייכת למעגל התרבות הליטאית), ונפטר בתל אביב ב־1956. עלה ב־1909, ונאלץ לחזור כשנה לאחר מכן. עלה שנית מברית המועצות ב־1920. מכיוון ששנת השהייה בארץ הייתה משמעותית מאוד בחייו וביצירתו, אפשר לשייכו למעגל העלייה השנייה, אך הוא חווה היטב ומכמה זוויות גם את העלייה השלישית. נחשב לאחד מחשובי המשוררים בתקופת היישוב וראשית המדינה; ההערכה שזכה לה בוטאה בזיכרונותיו בפרס ישראל (1956). על חייו, יצירתו ומחקרה נכתב רבות. חלק מהחומרים בנידון הוצג בהערות למאמר זה.

3. בצד ההערכה של הממסד הספרותי (פרס ביאליק 1936) 'מצבה' נתפסה כך גם בציבור, ויש לכך הדים עד היום. בסקירה על שמעוני באתר בית ספר שמעוני בגבעתיים נזכרות מעט מאוד מיצירותיו, אולם על אחת מהן נאמר: "בתקופה זו פרסם את האידיליה הידועה 'מצבה' ("דוד שמעוני", **בית ספר שמעוני**; shmoni.givatayim.org.il).

4. את חשיבותן של האידיליות של שמעוני (בעיקר 'מצבה' ו'יובל העגלונים') במערכת החינוך בשנות החמישים סיכם בפשטות נתן גורן: "שירת שמעוני ובמיוחד האידיליות שלו שבני הנעורים מתחנכים עליהן" (נ' גורן,

אפיונה של 'מצבה' כאידיליה ברור ולו מזווית אחת: כך רצה שמעוני. הן הוא שהכליל אותה ב**ספר האידיליות**. במחקר הובעו דעות המסתפקות מאוד אם 'מצבה' ובנות סוגה אכן מצייתות לכללי הז'אנר במלואם: הבלטת "ציור קטן"⁵ של תמונת חיים פשוטים; ריבוי פרטים, מבט מתמשך, מושהה, התייחסות מרבית לאורח חיים; חיי כפר שלווים והיעדר מפנים דרמטיים.⁶ ואכן, חרף תמונות אידיליות ספציפיות מרובות שבהן היא מנומרת, קשה מאוד לראות ב'מצבה' אחוזת הסערה, שהתפניות בעלילתה כה דרמטיות, אידיליה לפי הפשט, וכבר דשו בכך רבים.⁷

ובאמת יכול להיות שזוהי בכלל אידיליה בתחפושת, ואין להוציא מכלל אפשרות ששמעוני, שהיה ער לכך, שיגר לנו רמז דק בנידון. בתארו את המשק של גיבורו כתריאל הכריז: "אכן לא משק של עופות כאן אלא אידיליה ממש!... / אכן... אידיליה".⁸ רוצה לומר, אחת מן התמונות, התמונה המיניאטורית של אותו המשק, היא הממחישה אידיליה; ואין הפרט מעיד על הכלל: אידיליה (בלשון בני אדם) היא רכיב בפאזל, אך איננה אפיון ראוי דיו ליצירה בכללותה גם אם היא מכונה בשם זה; ליצירה מאפיינים נוספים שאין בהם כל ממד אידילי; חוט שדרתה מבוסס גם על עלילה מסעירה, עלילה מורכבת הבנויה סיפור בתוך סיפור בתוך סיפור.

מהו אפוא שיש בו בסיפור השירי הזה, שמזכיר אידיליה? יש בו אל נכון געגועים לפסיפס תמונות עבר האופייניות לאידיליה, ואנו נתרגמן למרכיבי זיכרון רחבים יותר הנישאים על גלי הגעגועים הספונטניים הללו. אכן, אין אלו רק געגועים אישיים גרידא; הם טומנים בחובם עיסוק עמוק בשאלות מהותיות השבות ועולות על שולחן הדיונים הציוני, לכאורה בנקודת הזמן של שנות השלושים של המאה הקודמת, אבל למעשה הרבה מעבר לכך. חשובה במיוחד לדעתנו שאלת היחס לעבר הלאומי ואופני השימוש בו. בנקודה זו ייאמר כי די ברור ש'מצבה' שואבת מן העבר קדושה. 'מצבה', כך נדמה, היא יצירה בעלת נופך רליגיוזי; יש בה סממנים של קדושה דתית;⁹ ואין זו קדושה ערטילאית. גם אם המצע

⁵ "ש"י עגנון, דוד שמעוני – שנים שזכו בפרס ישראל תש"ד לספרות יפה", **מעריב**, 14.5.1954).

⁶ תרגום מיוונית.

⁷ בר"ל, תשס"ט, עמ' 99-123.

⁸ ראו למשל שוהם, 1985. גם במסגרות חינוכיות ניתנה תשומת לב לחריגה מהדגם: "באידיליות של שמעוני קיימת הזדהות מלאה של המשורר אל נופי הארץ, ההווי החלוצי והאידיליים שליוו אותו. עם זאת, עיסוק בבעיות שמלות את צמיחת היישוב העברי בארץ פוגע לעתים במעטה האידילי" ("דוד שמעוני", **בית ספר שמעוני**; shmoni.givatayim.org.il).

⁹ שמעוניב'ץ, תש"ד, עמ' רעד. ומסתבר שזה היה מטבע לשון של שמעוני, שהיה ער להשפעתו. דוגמה באידיליה 'רסיסי לילה': "אבא ואימא יקרים! עת בנכם אידיליה רקם / יצאה נשמתכם הטהרה בניכר הקר ובבדידות, / אף גם אם לבכות על קברכם לא עלה בידי עד עתה: תור האידיליה חלף... דאגות עמל וקרבות" (שם, עמ' שכב).

⁹ לוז, תשנ"ט.

לה חילוני, היא מובאת בהקשרים יהודיים ובמינוח יהודי. היא מבוססת על שפת המקורות, משקפת ידע דתי קונקרטי, ובלושה אותו מעצבת אווירה מוכרת של קדושה. אי אפשר לטעות בקדושה שאופפת קטעים כמו תיאורה של הסעודה השלישית שתעמוד במרכז עיונו שלהלן. אבל, פוסקת 'מצבה', בפועל לא הייתה זו סעודה שלישית כלל. אווירה הייתה גם הייתה, אך סעודה - אין.

שמעוני אינו שולל את האפשרות שאפשר לספוג מדרכי העבר וממנהגיו; העבר מציע תכנים ורעיונות, מהעבר ירשנו שפה שהמילון שלה מוכר, אפשר להשתמש בו לצרכים החדשים אגב מטפוריזציה כזו או אחרת של מונחיו. לגופו של מקרה, אפשר להגיע להתעלות של סעודה שלישית - רגע מרום במהלך השבוע - בלי שתהיה סעודה שלישית ממשית.

השאלה המרחפת היא אם אפשר לדבר על הבניית זכר נאות לסעודה שלישית של אבותינו בסדר היום הציוני. תשובתו של שמעוני, שנטייתו לגורדוניזם ברורה,¹⁰ אינה נקייה מספקות; מכל מקום, ובלי שהדברים ייאמרו במפורש, מוצעת כאן כמדומה דת חלופית, שלמסגרתה יש לכאורה ממדים של דת חילונית,¹¹ אך היא מוטענת בזיכרון עז ורב־רושם של ימים עברו, ממד של זיכרון. האם אין אלה תרתי דסתרי? שמעוני של 'מצבה' מסכם תקופה של ממש בהגשמת הציונות, ומעל סיכומה מרחפת הדילמה הזו.

געגוע אישי ולאומי: קשר של תוכן ושל צורה

יהא אפיונה הספרותי המדויק אשר יהא, 'מצבה' היא בראש ובראשונה סיפור מסע אישי תולדת געגוע. זהו געגוע שאפשר לראות בו מאיץ לחיפוש עצמי: "דרך הרוח מי ידע? בבוקר יצאתי השוקה / פירות לקנות לסעודתי, ופתאום בתשואות הקריה / תקוף תקפוני געגועים למרחבי שדות וכרמים [...] מחנק הרגשתי בלבבי, כאילו אין אוויר לנשימה".¹²

10. "בעינינו מצטייר דוד שמעוני כמי שנענה לאתגר הרוחני והאסתטי שהעמיד א"ד גורדון לפני דורו" (לאור, תשס"ט, עמ' 16). "ההבנה המלאה של ההתרחשויות הרוחניות שדוד שמעוני היה נתון בה איננה אפשרית בלא ראיית התפקיד שמילאה אישיותו של א"ד גורדון כנוכחות מתווכת בין הסופר ובין המציאות הארץ־ישראלית בת הזמן" (שם, עמ' 30). "לא מוטעה אף לומר, כי שמעוני נמצא מגשים, ביוזעין או שלא ביוזעין, את האידיאלוגיה האסתטית של א"ד גורדון" (שם, עמ' 32).

11. אני ער למגוון המשמעויות שמונח זה עלול לשאת. 'דת חילונית' בשונה מ'חילוניות דתית'. על המורכבות קשיים במיפוי מושגי, על שעטנזים אפשריים ועל שיח הזהויות בהקשרים שכאלו בישראל בעבר הקרוב ראו שוהם, 2014; ליסון, תשע"ח.

12. שמעונבויץ, תש"ד, עמ' רמה.

ואולם האפיון, גם אם איננו חד־משמעי, חשוב; ובמורכבות של 'מצבה' אנו נוטים לסמן אידיליה עטופה בטרגדיה.

אשר לאידיליה, הרי היא אמצעי יעיל לביטוי הגעגועים הללו; מועלות בה תמונות קטנות רבות פרטים הן בנוגע להווה, לנקודת המוצא למסע העכשווי: "אשב בכרך ואסתפק בנוף אבקליפטוס ערירי, / יצמח בחצר הסמוכה ושלח גם בד אל חלוני, / ובערוגה של צנונית וגזר, ארבע על ארבע, / ילדי על יד מפתן ביתי התקינה, ופריה לא תיתן, / ובעציצים אחדים, במ דקל הדס ואספרגוס / עומדים לנוי במרפסת – וזה כל כרמלי ויערי!"¹³ הן בנוגע לעברו, המקור העמוק יותר למסע חייו של המספר: "גם עת גדלתי ואהיה לעולם עם עלמי ישראל, / חושב חשבוננו של עולם וחולם על תחיית האומה, / תמיד הופיעה הגאולה לעיני בדמות שדה נרחב, / שדה בלי גבולות, ים זהב מנומר בדגניות ותכלת / ופה ושם רצי־כסף יחצוהו: נהרות ופלגים / שדות יערים ונהרות".¹⁴

רסיסי תמונות; המבט, כמצופה מאידיליה, מושהה, מתעכב כדי להרחיב בציור מה שמוצף בשבריר שנייה בתודעה הזוכרת; מאריך בתיאור כל פרט גם אם זעיר הוא, מרחיב עד לאין שיעור את כל מה שמכיל מושא ההיזכרות.¹⁵

ואולם, כאמור, אידיליה זו משהו מרוח הטרגדיה אופף אותה. אכן, בהופעתו של כל געגוע יש מן המסתורין, אך כאן, בפתיחה ל'מצבה', מדובר בגעגוע פתאומי עוצמתי עד כדי כך שיש בו כדי לשבש כליל את רצף החיים. בהופעתו אין גילוי של נוסטלגיה גרידא, התרפקות מוכרת על העבר שממרחקי מקום וזמן מובילה לאידיאליזציה שלו, מסננת אירועים מעוררי אימה ויוצרת תודעת עבר מגוננת. נהפוך הוא, הגעגוע מתואר במונחים פיזיים־גופניים של מצוקה – מחנק, מחסור באוויר לנשימה; כמו אחז כוח גדול מהחיים במשורר המספר וזורק באבריו את מכאוב הגעגועים.

כוחות בלתי נשלטים שכאלה הרי הם פרי רוחה של הטרגדיה, ולכן מידת מה שלטון ניתן בה לכוחות שגיאים וטמירים, אפשר מובלים ביד הגורל. ברמה האישית, כוחות אלו הם המניעים את מסע החיפוש הזה למחוזות בחרותו של המשורר: "קול געגועי הטמירים, [...] עד כי לעמוד לא יכולתי בפני צלילי רזיו התובעים. / נכנע לצו התעלומות, לא שבתי

13. שמעונוביץ, תש"ד, עמ' רמו. 'כרמלי ויערי' בעקבות ישעיהו י, יח. ואפשר גם לציין את "ציון הלא תשאל" של ר' יהודה הלוי: "אעבור ביערך וכרמלך".

14. שמעונוביץ, תש"ד, עמ' רמו.

15. כאן לא מדובר על זיכרון העבר אלא על תקווה לעתיד. הוא לא נזכר בגאולה אלא מצפה לה על סמך תמונה 'זיכרנית' (שאוּלִי קיימת באמת בזיכרוננו או אולי רק בדמיונו) של מרחבים פתוחים ויפים. כלומר, זיכרון העבר כאן הוא התמונה של הטבע, אך הוא אינו מתרפק עליה כעל נוסטלגיה, בהתעכבות על כל פרט, אלא כעל חלום עתידי אוטופי.

הביתה, אך שמתי / פני חוצה לעיר, לאחת ממושבות יהודה".¹⁶ והרי ב'אחת ממושבות יהודה' – רחובות – מקופלים ימי בחרותו (הקצרים) של שמעוניב'ץ-שמעוני בארץ. מובל על ידי אותו כוח טמיר, כפוף לחוקיותו הנסתרת ולצירופי המקרים הנקבעים על ידו, נגרר לעיתויים שלא הוא קבע, משיג המספר במסע זה תכלית שלא הושגה בחייו עד כה, ולמען האמת הוא גם לא היה ער לקיומה כלל. לא המספר קבע את יעדי המסע, ובוודאי שלא תכנן את פגישתו עם זבולון, הדברים נקפים לפעולתו המסתורית של אותו כוח נעלם שהוביל לסגירת מעגל. סגירת מעגל זו כרוכה בסיפור – יפה לו המתכונת של סיפור בתוך סיפור – הסעודה השלישית, שכבר הוזכר לעיל ויסופר להלן. בשלב זה נסתפק בקביעה שסיפור זה סיפר – באופן חלקי (!) – זבולון לכתריאל, ומחמת הנאתו המרובה ביקש כתריאל לשומעו במלואו מן המקור: "גם לכתריאל סיפרתי, וגרם לו עונג מרובה, / אף גם מפיו לשמעו השתוקק, [...] נדמה לו, כי גם לבבך כלבבו, ורצה הכירך, / עתה נפגשתם סוף סוף, אבל אותו מעשה לא ישמע".¹⁷ הממד המשיק לטרגי ברור; הסיפור חשוב, ראוי היה שיסופר לכתריאל בנסיבות אחרות לגמרי; יכול היה להיות אחרת, אך רצה הגורל אחרת, אותו גורל שמוזכר הרבה באידיליה, גורל בולט באכזריותו: "יש נעמוד באמת נדהמים מלהטי הגורל, / יש אשר נקרוס באמת למראה נפתולי תעלולי / (או) אולי עיוורים אנחנו וטמירי אורחותיו לא נראה?"¹⁸ גורל זה קטף את כתריאל, גורל זה הוביל לפגישה ליד קברו.

הנה כי כן, הגאולה, מתברר היטב למספר, איננה רק גילום של מראה הטבע הניבט, אם מותר לומר לעין גורדוניסטית, בשלל מחזות נלבבים של נהר ושדה לעת אביב. המספר שדימה אותה ל"שדה בלי גבולות, ים זהב מנומר בדגניות ותכלת / ופה ושם רצי'כסף יחצוהו: נהרות ופלגים / שדות יערים ונהרות", גילה לדאבון ליבו כי היא טומנת בחובה קורבנות; אחד מהם היה כתריאל.

וכאן, סמוך לקברו נטול ההוד וההדר של כתריאל, קבר אלמוני חסר סימן זיהוי ברור, שלא לומר מצבה, נסגר המעגל. מעגל זה אינו רק מעגל אישי של המספר, המאפשר לו סיכום ראוי של חייו עד כה, הוא גם מצע המאפשר נקודת סיכום לאומי. אכן, דוגמאות לסיפור קורות אדם המספרות בעצם את קורותיה של חברה או אומה – מי יספרן? אך נקודות ההצלבה בין מספר 'מצבה' האיש לבין אומתו מעניינות במיוחד. דבר קיומם של כוחות טמירים תולדת הגעגוע הסוחפים אלי יעד נסתר אינם רק מנת גורלו של הפרט, הם פועלים גם ב'מגרש הלאומי', קשורים בקורות האומה ומשמשים בסיס לשיבת ציון המודרנית.

16. שמעוניב'ץ, תש"ד, עמ' רמז.

17. שם, עמ' רעג.

18. שם, עמ' רנה.

באידיליה מוקדמת וחשובה שלו, 'ביער חדרה', שם שמעוני בפי אחד הדוברים משפטים רבי עוצמה: "זו אהבה – הרי היא ארשת אילמת, עמוקה וקדושה / לשפעת געגועים עצומים, שחונקו זה תקופות ויובלים, / געגועים נעלמים ועזים לטבע ממנו רחקנו".¹⁹ מיסטי ככל שיישמע, כוחות געגועים שכאלו סוחפים את שמעוני מספר 'מצבה' אל מחוץ לעיר ההומה בשאונה, אל הטבע ומרחבי ההתרחשויות החקלאית, ושם יכיר את סיפור כתריאל ויגלה פן חשוב של הסיפור הציוני, שאף הוא ביסודו סחוף גורל. לבד מהשלמת מעגל חייו יסייע אל נכון סיפור חיים זה בבניית חשבון נפשה של התנועה העומדת בבסיס סיפור זה. בל נטעה, 'מצבה' איננה טרגדיה בדיוק כפי שאיננה אידיליה במובנה הקלסי. אנו מדברים רק על נופך טרגי, מעטפת טרגית, ואלו מציגים טרגדיה מוחלשת. יסוד חשוב של הטררגדיה היוונית שחסר ב'מצבה' קשור באפיון הגיבור. גיבורנו איננו מאנשי השם; זבולון מכר, אפשר היחיד, של כתריאל מתאר: "הן זה בעטיו של גיבור המעשה, והוא עלי חביב, / אף כי בקהל הגיבורים אנשי השם לא יחד".²⁰ הטררגדיה דורשת גם סוג מסוים של חטא. ובכן, סוג מסוים יש; ובבחינת הטררגדיה בראי עקום דווקא גיבור המעשה שלפנינו יודע היטב את חטאו; על ערש דווי הוא מתוודה לפני זבולון על חטאים כלפי עקרונותיו: "קודם כל הפר הפרתי / מצוות הסתפקות במועט: [...] האומנם התמדה / תקרא למעשי הלזה",²¹ ובמישרין או בעקיפין נפגעה מכך גם מצוות ההיאחזות בארץ ישראל. הפרפקציוניזם האידאולוגי של כתריאל דורש הקפדה על קוצו של יו"ד, ובמבט מזעזע אל סופו מתברר כי חטא חטא כתריאל, שכן בעקבות פטירתה – כה טרגית, יש לומר – של אהובתו, ביקש להציב לה מצבה.

בעולם נפוץ המושג של קבר – או אנדרטת – החייל האלמוני. קשה לטעות בקוד התרבותי המובע ב'מצבה'. תלולית קברו שכוח האל, חסרת סימון כלשהו לנפטר, היא בבחינת הקבר לגיבור אלמוני, לא רק אישיות פרטית ספציפית אלא סמל למאבקו של החלוץ. והנה בא המשורר ומציב מצבה ספרותית לחייל האלמוני. בקודים תרבותיים עסקין, ומיוחד הוא מפעל ההנצחה הספרותית של נופלי הציונות; מאות ואלפי ספרי זיכרון יעידו עליו.²² הוא החל מוקדם בהיסטוריה שלה והניב פירות מעניינים. לא זה המקום לנתחו, ונוכל רק לומר כי בדרכו הספרותית לעילא השתלב כאן שמעוני בדרך המלך של ההנצחה הציונית – כתיבת מצבה ספרותית. ומכיוון שקבר החייל האלמוני כה אלמוני הוא, 'מצבה' משמשת אנדרטה סמלית לחייל האלמוני לסוגיו שנפל בדרך להגשמת הציונות.

19. שמעוניבץ, תש"ד, עמ' כ.

20. שם, עמ' רנה.

21. שם, עמ' רפג.

22. למשל סיון, 1991, עמ' 166-189; שמיר, 2003, עמ' 95-105.

העליות ב'מצבה': אפיונים פואטיים

העיסוק כאן הוא בסיכום המבוסס על הצטברות זיכרונות.²³ אידיליה זו מעשה כתיבתה נמתח על פני זמן רב (השנים המצוינות: תרפ"ח-תרצ"ה), ולעומת אידיליות אחרות של המשורר שכונסו בספר **האידיליות**, היא מאוחרת למדי. בסרגל זמנים חיצוני, נקודת המוצא שלה היא מבט אחורה הנשלח מאמצע שנות השלושים אל קורות גיבוריה הכרוכים עד לבלי הפרד במעשיה – שאליהם נוספו גם מחדליה – של הציונות החלוצית ותנועת העבודה מני העלייה השנייה ועד לתום העלייה הרביעית ותחילת החמישית.

ואכן, ב'מצבה' משתקפת מודעות עמוקה לנוכחות העליות בשיח הציוני, מפורשות בפי זבולון, הטוען קובל: "אנוכי הפועל הוותיק / בן העלייה השנייה (הן ברוך השם, ייחוס חדש / לנו נתווסף כעת: בני עליה, אלמונית או פלונית, / ממש, להבדיל, כמו העלייה לתורה לפנים)."²⁴ ובהמשך מדקדק זבולון בדברו בהומור רציני על רעהו החדש כתריאל (שגם בלי שיאופיין במפורש, בן העלייה השלישית הוא):²⁵ "מה תאמר? הפרחח הלזה, / תמול רק הגיע לארץ, מעז להטיף לי מוסר, / לי, מראשוני-אחרונים של סוף העלייה השנייה".²⁶ את המדקדקים הדקדקנות רודפת, וזהותו נקבעת לא רק על ידי השייך לקבוצה, היא נזקקת גם לתת-קבוצה, "מראשוני-אחרונים של סוף העלייה השנייה". אך לא רק בייחוסו יוגדר זבולון²⁷ איש המעש והנאום. שלא כמספר – שמעוני – שלדעתו התברגן, זבולון ממשיך לנהוג כאחד מטיפוסיה האופייניים של העלייה השנייה. הוא ממשיך נדוד, בוחר לעסוק בעבודות מזדמנות²⁸ ושומר על הרגליו הישנים: "וכאילו מתוך הרגל ישן, / עוד מן הימים בם עבד בכרמי הכפר ופרדסיו, / ניגש עם צלצול הפעמון לסעודת צהרים מילקוט / מעוך

23. את סיכום מפעל העליות הקודמות כבר כתב שמעוני ב"יובל העגלונים" ובמכתב לאי שם' בסיום ספר האידיליות (שמעוניביץ, תש"ד).

24. שם, עמ' רנו.

25. שמעוני תיארו בצורה מיוחדת: ספק אם הוא דמות אופיינית: "ואף כי באחת / מערי רוסיה הפנימית לדתו, גידולו, חינוכו" (שם, עמ' רנו). מכל מקום הוא מכיר היטב את המציאות של החורבן שהמיטה העלייה השלישית: "נהרות נהרות / דמעות ישראל ודמיו" (שם, עמ' רס).

26. שם, עמ' רנח.

27. שמעוני העניק לזבולון שם רב-סמליות: בעקבות תיאוריהם בתורה נתפסו אנשי מעשה זבולון האיש, בנו של יעקב, והשבט שנגזר ממנו. כך ברש"י בקבות המדרש: "שהיה זבולון עוסק בפרקמטיא, וממציא מזון לשבט יששכר והם עוסקים בתורה" (רש"י על בראשית מט, יג).

28. היו בחלוצים של העלייה השנייה שהרבו לנדוד, ואין הכוונה כאן לנודדים מתוך תלישות, שגם היא אפיינה מי מהם. היו נודדים ממניעים של חיפוש עבודה, והיו מסיבות אידאולוגיות קונקרטיים. דוגמה חשובה לכך היא גורדון עצמו, שעבר כמה וכמה תחנות (שביד, 1970, עמ' 40-41).

מאוד הוציא לחם, תפוחי זהב וזיתים, / פרש על ברכיו גיליון של עיתון וערך האוכל",²⁹ ולימים, כך נראה, הפך את נדודיו לאידאולוגיה.³⁰

בעת העלייה השנייה העולה ומבצבצת מבעד למסך השנים ידעו שני החברים אורח חיים דומה: "חברי לשמירה ולעבודה, / יחד לפני הרבה שנים נטרנו הכרמים בלילות, יחד בפרדסי שרון עדרנו, השקינו קטפנו".³¹ המספר פנה העירה לעיסוקיו החדשים, וזבולון נקלע בסופו של דבר לעיסוק חקלאי מהסוג המאפיין דווקא את העלייה הרביעית. זבולון מספר לרעו: "שתילי ההדר לקנות פה מטעם העמק נשלחתי, / הן אנו עומדים בפרק 'הכול נוטעים פרדסים'".³² גידול פרדסים מואץ אכן החל בעלייה הרביעית.³³

רסיסי תמונות, פיסות ריאליה מעובדת אומנותית, נפוצים ב'מצבה', ובצידם מסגרת האידיליה מאפשרת גם שזירת תמונות רחבות היקף. עלילת 'מצבה' נסמכת על כמה התרחשויות בולטות בשתי העליות האחרונות. נקל להבין את התייחסותו האמביוולנטית של שמעוני לתל אביב על רקע התפתחותה המהירה של העיר בעלייה הרביעית. בעלילה עניינו של שמעוני נסב כמובן על היציאה מן העיר: "חוצות העיר כבר מאחורי, וככל אשר ילך וירחק / רעש הקריה כן ילך ויקל ללבבי הלאה. / אמנם יקרת לי עיר עברית צעירה, רעננה ובהירה, / [...] מאד לי יקרת, ואולם - - - ככל אשר ילך וירחק / רעש הקריה כן יקל ללבבי הלאה",³⁴ וגם למרפרפים ביצירה ברור שההתרחקות הגאוגרפית, הפיזית, היא גם ההתרחקות בזמן, תנועה אל העבר, מסע אל הזיכרון. מכל מקום, שמעוני מוהל בחיבה את ביקורתו כלפי שאון העיר, ולקוראים מזדמנת תמונה מרהיבה של העיר המתחדשת. הוא הדין לשכונת בית הכרם בירושלים, שגם אם אינה נזכרת בשמה, היא מזוהה בנקל על פי מאפייניה החשוב - מופ"סים ("מורים ופקידים וסופרים")³⁵ - העולה על הקרקע בעת העלייה השלישית: "פנה הררית נפלאה בסביבות ירושלים, / עם פרוור חדש אז נבנה בשביל כלי הקודש בני מינך: / מורים ופקידים וסופרים, טלית שכולה תכלת. / [...]

29. שמעוניביץ, תש"ד, עמ' רסח.

30. תיאורו באידיליה ממאורעות תרצ"ז-תרצ"ט: "והוא אינו תושב כפר סלע, / אף גם בשום מקום אחר תושב קבוע איננו. / מומחה לנטיעות ורועה ומגדל דבורים ושומר / נע ונד הוא בארץ, עובר ממקום למקום, [...] בית לא בנה ויאמר: כל ארץ ישראל היא ביתי" (שם, עמ' של).

31. שם, עמ' רנא.

32. שם, עמ' רנב.

33. "החל משנת 1926 התחיל גל נטיעות מואץ. לראשונה בשנת 1929 עלה שטח פרדסים בבעלות יהודים (46.000 דונם) על זה שבבעלות ערבים (41.000 דונם). קצב הנטיעות המואץ במגזר היהודי הסתיים בשנת 1935 (153.000 דונם) ובמגזר הערבי הסתיים שנה מאוחר יותר (1143.000 דונם)" (דדדזון, 2005, עמ' 430).

34. שמעוניביץ, תש"ד, עמ' רמט.

35. זהו כינוי שדבק בו רבב של לעג. 'מופסים' כונו חברי המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית, ובמקור נבע הכינוי מראשי תיבות של 'מפלגת פועלים סוציאליסטית' (1919). על בית הכרם בספרות ראו רוזנסון, תשס"ט-תש"ע.

אומנם לשבחם של אותם כלי קודש, של בעלי הפרור, / אודה כי טיפלו בנטיעות באהבה, עדרו והשקו".³⁶ תיאורה ("פרור") מגלם את אופייה ההתיישבותי, שכונת גנים,³⁷ האופיינית לעלייה השלישית. בבית הכרם, בצדם של אותם מופ"סים, ביקש כתריאל את ייעודו החקלאי-התיישבותי, ושם החל גם אסונו המצמית. במובן מסוים תל אביב מן העבר האחד ובית הכרם מן העבר האחר, כל אחת מאפיינת את התפתחות היישוב בעלייה מסוימת, והן שני מרכזי כובד בעלילת הסיפור העצוב הזה.

ויש מרכז כובד נוסף, שגם הוא מובע בתמונה רבת פרטים כמו הייתה פיסת אידיליה, תמונת בית העלמין שאליו שמו פעמיהם זבולון והמספר. 'למצבה' יש אופי מסכם; אין כמו סיור קצרצר בבית העלמין כדי לגלות זאת. בבית העלמין רובדי זמן לא מעטים; כבר ניכרו קברי רבים מן העליות הקודמות; ראשונים בצד חדשים. הראשונים שבבית העלמין במושבה רחובות, חלוצי העלייה הראשונה: "קברי ראשונים לבונים פרושי כנף-חזון ממריאה".³⁸ הללו שבו לעפרם, וכנפי החזון שלהם פרוסות! אך נגדם היו גם מי שעזבו את העולם בטרם עת, רצוצי נפש, ומזווית הראייה של המשורר – שמוטי כנפיים: "וקברי עייפי ניסיונות, מקופלים אברותם המרוטות".³⁹ אכן, התיאור מוצדק; בעלייה השנייה והשלישית רבו ההתאבדויות.⁴⁰ ומתברר שמוטיב זה חוזר גם בהמשך, בעת הגיע הידיעה על האסון, תהה זבולון: "כתריאל? פצוע? חצרות? / מי זה פצעה? או אולי זה ניסיון התאבדות חלילה?"⁴¹ לבסוף התברר כי לא כך היה; חרף האסונות שפקדוהו המשיך כתריאל לדבוק בחזון ולהיאבק, ובשום אופן אין להגדירו "עייף ניסיונות". התהיות הקשורות לסיפורו הן אפוא מסוג אחר לגמרי. מכל מקום, ולא נרחיב כאן, תיאור בית העלמין הוא פיסת אידיליה בפני עצמה, ומצטנע בו הקבר האלמוני שממנו עולה סיפור המעשה, קבר שהוא "תלולית של עפר בלי ציון, אשר על ידו ישבנו",⁴² שמתו נוסף על חללי העליות ארצה.

36. שמעונביץ, תש"ד, עמ' רסא-רסב.

37. שכונת גנים החלו מוקמות בירושלים בשנות העשרים של המאה הקודמת. המתכנן היה ריכרד קאופמן, על פי הדגם של אבנעזר הווארד. שכונות אלו אופיינו בבתיים חד-קומתיים, גינה ומבני ציבור בנקודה גבוהה ואפשרו סוג מסוים של חקלאות ביתית.

38. שמעונביץ, תש"ד, עמ' רנג.

39. שם.

40. צור, תשל"ו, עמ' 27-44.

41. שמעונביץ, תש"ד, עמ' רעט.

42. שם, עמ' רנג.

הסעודה השלישית

אולי לא אליבא דכולי עלמא, אבל יש צד של סברה לראות בסיפור הסעודה השלישית את מרכז הכובד של 'מצבה', ומי יודע אם לא מרכז חשוב ביצירת שמעוני כולה. סיפור זה הרי הוא בעצם סיפור בתוך סיפור, סיפור השלמתו בהווה של סיפור שלא זכה להסתיים בעבר, בתוקף הנסיבות של חיי הגיבורים; סיפור שהשלמתו נזקקת לזיכרון חי של העבר. הסיפור החסר, הישן, בא לידי השלמתו במפגש המחודש שבין זבולון למספר שהתחולל עם יציאתו של המספר מחוצות תל אביב אל שדות המושבה ביהודה. מהי העילה להעלאתו? העיסוק בסיפור מהעבר מתגלגל במישרין מתוך ארוחת זיתים פשוטה בהווה; כמו לא חלפו הימים, גם במפגש המחודש שבין זבולון למספר עולים הזיתים על שולחנם הארעי, ומאחר שלזיכרון יש אופי אסוציאטיבי, הרי שמעניין לעניין באותו עניין מתחדש העיסוק בזיתים; ומכאן, ממצב שבו זבולון עדיין דבק באכילת פת בזיתים, נאמן לזיתיו מימים ימימה, הוא שולף מנבכי זיכרוננו את דבר חיבת המספר לזיתים.

חלק מפרשנות מה שראוי לכנות עולמו הרעיוני של הזית ניתן בסיפור מפי דמות משנית בסיפור, הלא היא דמותו של רב פנחס. הוא אומנם דמות משנית ב'מצבה', אך בהופיעו תדיר ביצירתו של שמעוני,⁴³ ובגין זיהויו השקוף עם א"ד גורדון – מורה נערץ ומנהיג רוחני שליבו ולשונו חד המה⁴⁴ – יש לדבריו חשיבות רבה ביותר. ובכן, יש לרב פנחס תפקיד מפתח בהבנת עוצמת הסמליות הקשורה בזיתים, באהבת הזיתים של המספר ובסיפור הסעודה השלישית. הזיתים, לכאורה מאכלם הפשוט של קשי יום, הם האות והסימן לאהבת הארץ שמאפיינת את המספר: "אהבת הקודש לארץ הקודש מדברת מזיתיו",⁴⁵ פוסק רב פנחס. ואכן, בין משום שגידולם בארץ ובין משום אזכוריהם הרבים במקרא: "זיתים ירוקים גידולם בקדושה בארץ ישראל".⁴⁶ ולפיכך ממשיך ומקשה רב פנחס: "כלום אתם סבורים כי זיתים הוא אוכל? טעיתם, במחילה! / פסוקים הקדושים הוא אוכל! מתורה, מנביאים, מכתובים",⁴⁷ וממשיך ומפרט את אזכורי הזית והשמן במקרא. ומה שחשוב לענייננו הוא

43. בייחוד ב'ביער חדרה'.

44. ולא בכדי העניק לו שמעוני את הכינוי פנחס. התנא רבי פנחס בן יאיר ידוע בחסידותו, בהקפדתו על עקרונותיו ובכך שלא נשא פנים בפני איש. באידיליה 'מכתב לאי שם', המסיימת את ספר האידיליות, מסכם שמעוני: "את כל המופלאים והטהורים / אשר אתם ארחת לחברה? / את בן ארצי ואת רבי פנחס, / את כתריאל ואת זבולון ואת / משה 'הנהנה מהחיים'" (שמעוני, תש"ד, עמ' שעא). הוא ער לרבי פנחס בן יאיר שנודע בכך שגם חמורו הקפיד על עקרונותיו: "שזאת הצדקנית / אינה אלא גלגול חמורתו / של בן יאיר" (שם, עמ' שעג).

45. שם, עמ' רסח.

46. שם, עמ' רסט.

47. שם עמ' רפט.

החתימה לראיות שהביא רב פנחס: "אולם יש עוד רמז אחד באכילת הזיתים, וזהו: / יהיו מזונותי מרים כזית, ואולם – מידך".⁴⁸ ואין כמדרש זה כדי להציג נמחה את סיסמת ההסתפקות במועט, שהיא מוטו כה חשוב בסיפורנו.

עתה באה ההשלמה לסיפור כולו, שכן, כאמור, איאז בימים הרחוקים ההם לא הספיק המספר לספר לחברו זבולון חלק מהותי בסיפור דן, את טעמה של הסעודה השלישית; הצורך לחזור לעבודה, צורך אידיאולוגי בעליל שבישר הפעמון, מנע את המשך הסיפור. ולפיכך, כזה הוא על כל פנים הגיונו הפנימי של הסיפור, נתגלגלה מאהבת הזיתים הזו, שקמה עתה לפתע לתחייה, התמונה המופלאה של הסעודה השלישית, ספק סעודה ספק התגלות.

מה טיבו של סיפור זה הבא עתה להשביע את סקרנותו רבת השנים של זבולון? זהו סיפור על שבת שבילה המספר במחיצת מארחיו, זוג אידיאליסטי המסתפק במועט שבמועט וחי בחווה צנועה בזיקה הדוקה לטבע. ואכן, ראוי הוא לתואר התגלות. כמו משה רבנו, שלפי אגדת חז"ל נמשך לאתר ההתגלות של הסנה הבורע על ידי בן צאן מעדרו,⁴⁹ גם כאן נמשך המספר למקום על ידי בעל חיים דומה למדי, עופר שביקש המספר ללסוף נמלט, ובכך הנחהו למקום המבוקש.⁵⁰ דוק, אין זה בן צאן מבוי, העופר בן טבע הוא, שכן גורדוניסט מעצב את הסיפור בהזדהות מוחלטת עם הטבע בטהרתו.

מכל מקום, בענייני שמן עסקין, והתפריט באותה סעודת פלאים היה אמור להיות שמן זית, שמן מתוצרת בית, שמן שסמליותו הכללית הוזכרה לעיל, וכאן הייתה אמורה לקבל משנה עוצמה משום שהשמן הוכן בטהרה ובקדושה – קדושת ההסתפקות במועט כמובן. הזוג המופלא שאירח את המספר יכול אפוא להציע לו באותה שבת רק שמן, אך בנסיבות של אותו אירוח פלאי חש המספר שנקלע לאחוזתו של אותו זוג מופלא בטעם אחר בכל סעודה משתי הסעודות הראשונות: "טעם של דגים ממולאים בסעודת הערב, וטעם / בשר וצנן ופשטידה בסעודה השנייה, וטעם..."⁵¹ וקשה שלא להיזכר כאן במסורת האגדית על המן שאכלו ישראל במדבר, שכל אחד ואחד חש בו טעם שביקש לחוש.⁵² כך היה בשתי הסעודות הראשונות, וכך לכאורה היה אמור להיות בסעודה שלישית, אלא שכאמור טעמה של זו מעולם לא סופר: "אך לא הספקת מעולם לספר, מה טעם

48. שם, עמ' רסט. על פי המדרש את המשפט הזה אמרה היונה מתיבת נח לנחון הזיתים – הקב"ה.

49. שמות רבה ב, ב.

50. גם עגנון נמשך אחר עניין זה ב'מעשה בעז'.

51. שמעונביץ, תש"ד, עמ' רע.

52. שמות רבה כה, ג. וייתכן מאוד שיש גם השפעה מ'מעשה מחכם ומתם' של ר' נחמן, שאשתו של התם הייתה נותנת לו פולים, והוא היה מתענג עליהם באותו אופן.

טעמא / גם בסעודה השלישית, כי אז תמיד אז התחיל הפעמון / שנית לצלצל ולהכריז, כי שעת ההפסקה נגמרה.⁵³

סיפור מופלא זה יסודו בהתעוררות הזיכרון,⁵⁴ שחיציו בוקעים את שריון השכחה וההדחקה: "טעם הסעודה השלישית... מסך השנים הכבד, / תקוות ועמל בקפלין, חלומות ויגונים בשוליו, / חרש מתרומם ונמוג, ונגלים ומאירים ההרים, / הררי שומרון לעיניי, בזהרי השקיעה מבהיקים",⁵⁵ הולך ונזכר המספר, הולכים ומתגבשים הבזקי הזיכרון, ותחילה באווירה שמסביב, בנוף, בנגוהות השקיעה. "טעם הסעודה השלישית... לא הייתה הסעודה השלישית! / פשוט לא הייתה סעודה שלישית באותו יום שבת: / כד הקמח כלתה וצפחת השמן חסרה... / אך לא העיבה דאגה את פני מארחי הדלים, / חולמים ענווים וטהורים, מצאו את עושרם בעניים / ובאהבתם לארץ, הרת כל קודש ושגב".⁵⁶

מאכל (שמן) לא נאכל, אך אור היה: "נגה הנשמה הפלאי, מזדהר מעיני מארחי",⁵⁷ ומשתלב בדמדומי היום השוקע.⁵⁸ ואווירה הייתה גם הייתה, וביתר שאת: "ותהי זאת הסעודה השלישית".⁵⁹ ובנקודה זו המספר מגיע למזמורי הסעודה השלישית. סעודה לא הייתה, אך מזמורים היו והיו. וזאת לדעת, מושג הסעודה השלישית קלט ביהדות גוון קבלי מיוחד המשתקף גם במזמוריה. הזמן הלימינלי של בין הערביים מנוצל לאמירה מיוחדת. זוהי שעת רצון טיפוסית המעצימה קדושה לקראת שעת המעבר של בין הקודש לחול וחזרה אל עולם המעשה.⁶⁰

הנה כי כן, סעודה לא הייתה, ושירה הייתה. כאן שרו המארחים ואורחם עם הטבע הרוגש. שירה עם הטבע המצטרף ומזדהה מתבקשת במחשבה הגורדוניסטית, אך קדושתה של שעה מיוחדת זו צפה ועולה בגין גורמים נוספים שהצטרפו לשירתם: "שרו עם תועי מדבר, עם כארי יתנשא, / ודורות על דורות רמוסים, נמקי חושך ועוני; / שרו גיסות בר כוכבא, עוד שותת דם אצבעותם, / ובני היכלא דכסיפין למחזי דזעיר אנפין, / שרו שומרי החומות, מקובלים ליהטיס-חיוורים, / ושרו מיובלי ידיים, חורשי שדות גליל ויהודה, / ושר האור המזדהר מעיני מארחי הדלים".⁶¹

53. שמעונוביץ, תש"ד, עמ' רע.

54. וכאמור, לפי חז"ל שמן היה סגולה לעורר את הזיכרון.

55. שמעונוביץ, תש"ד, עמ' רע.

56. שם, עמ' רעא.

57. שם.

58. ביטוי ספרותי מעניין: "עיני להרים הזורחים ולבבי גמע חליפות" (שם, עמ' רעא). 'זורחים' מתאר את השקיעה!

59. שם.

60. מבחינה הלכתית בסעודה שלישית יוצאים ידי חובה במיני מזונות או אפילו מיני פירות וכדומה, ובחסידות חב"ד נהגו שיוצאים ידי חובת סעודה שלישית אפילו במזון רחני בלבד, קרי בדברי תורה.

61. שמעונוביץ, תש"ד, עמ' רעב.

לשירת הטבע מצטרפת שירת ההיסטוריה, וזו מובעת מפיהם של גורמים מיוחדים במינם, לאו דווקא מן הזרם המרכזי בהיסטוריה היהודית. סוג מסוים של היסטוריה היא המבצבצת בשירת הטבע של הסעודה השלישית המיוחדת הזו המנוערת מכל חומריות שהיא. 'תועי מדבר' זכר כזכור להאדרה של ביאליק⁶² בשל כיסופי הגאולה שלהם; זיכרון 'דקירת האצבע' של לוחמי בר כוכבא מעלה במחשבה שחז"ל דווקא לא התלהבו מהנהגתם בפרט ולא מהמרד הזה בכלל,⁶³ אולם בזיכרון הציוני נצרבה כמיהתם לחירות.⁶⁴ ולכל אלה, שהמשותף להם ציפיית הגאולה העזה,⁶⁵ מצטרפים החלוצים אנשי העבודה בדורות אלו. ואת כולם מאירה שירת האידיאל של ההסתפקות במועט: "ושר האור המזדהר מעיני מארחי הדלים".

נוצרת שלמות של עיתוי, מקום וזיכרון. התוצאה היא התכה, התכת הזמירות והתכת הזיכרונות, ולא רק למטיל אידאולוגי אחדותי אלא לזרם לבה גועש מחשב לשנות פני תבל: "אך בשעת הרצון הלזו, בדממת ההרים עם שקיעה, / נמזגה שפעת הזמירות לזמרה אחת נשגבה, / זמרת געגועי גאולה, בלי קול זורמת-סוערת, / עוד מעט תציף העולם כמים לים מכסים".⁶⁶ המספר זכה, אך החוויה, שלא כבסעודה שלישית רגילה מדי שבת בשבתו, הייתה חד-פעמית, "זמרת געגועי הגאולה, שמץ ממך לקחה נפשי, / אז בהיפגש אביבי עם אביב של אומה מקיצה".⁶⁷ הקטע המצייר את הסעודה השלישית המופלאה מסתיים בזיכרון מפגש בין המחבר לאומה. ולכאורה מאי רבותא? מפגש כזה נסוך בכל שורותיה של 'מצבה', אולם כאן ברגע מיוחד במינו הוא נושא אופי מיוחד וחד-פעמי: "אז בהיפגש אביבי עם אביב של אומה מקיצה", ומתעוררות שאלות מדוע פסקה הזמרה הזו, ואלו שאלות שאינן נוגעות רק למספר עצמו.

62. הפואמה של ח"נ ביאליק, 'מתי מדבר', הובנה כמנשר הקריאה לנחישות לאומית ללא פשרות וללא מורא במאבק לחידוש פני העם ברוח הציונית.

63. לא רק מעניין קטיעת האצבע המסופר כאן הסתייגו חז"ל. כך נראה בכלל מהמדרשים המעטים העוסקים במרד בר כוזיבא. גם אם רבי עקיבא תמך במרד, בר כוזיבא נתפס כמי שאדיש לסיועו של האל.

64. וייס, 2015.

65. האם ייתכן שב'שומרי החומות, מקובלים לזהטים חיורים' הוא מתכוון גם לאותם שלא הצטרפו לחזון הציוני, שהם שומרי החומות (נטורי קרתא), שמצד אחד הם חיורים (בניגוד ל'מיובלי הידיים' החורשים בשדות) ומצד שני לזהטים מהכמיהה לגאולה ולחירות, ואז יש כאן איחוד של ניגודים שמצטרפים לניגון הכמיהה לגאולה?

66. שמעונביץ, תש"ד, עמ' רעב. 'כמים לים מכסים' בעקבות ישעיהו יא, ט. במקור מדובר ב'דעה את ה', וכאן מחליפה אותה הזמרה הפלאית.

67. שם.

הציונות מִיָּן ולאן?

בהקשר הציוני 'מצבה' מעלה שאלות מפורשות, שאלות בדבר הערכת המעשה ועימן חשבון הנפש של התנועה. הסיכום המובע בשאלות עולה במקום שמטבעו מועד לשאלות שכאלו, בבית העלמין של אותה מושבה דרומית שבה נטמנו מיציגיהן של ארבע וחמש עליות. בלבושן הפואטי השאלות מושמות ב'פיהם' של עצי המקום הגדלים במחיצתם של הנפטרים, והן מבוטאות, אפשר ברוח תפיסת הטבע הגורדוניסטית, ב'שפת האילנות': "מה לחשו, לאטו העצים / לשוכני העפר? הסיפרו להם, כי הנצו / נטעי תוחלתם ודמעם, ששתלו בארץ תלאבות? / כי עץ העתיד לאיטו משגשג במרום הר ישראל, / אף כי בלי הרף הוא מפגע לרוחות מים וממדבר? / או אולי לחשו העצים לישני העפר, כי רבים, / נחשבו כנטעי נעמנים, תפארת הלבנון וכבודו, / והנה הם גלגל דל שורש, כל רוח מצויה עוקרתו?"⁶⁸

השאלה נוקבת. האם עד כה הצליח המפעל הציוני חרף הניסיונות לערערו ("בלי הרף הוא מפגע לרוחות מים וממדבר") או שמשול הוא, ובנקודה זו השתמש שמעוני בדימוי צמחי מקראי נפלא לגלגל, צמח קוצני, שכנאמר, "דל שורש, כל רוח מצויה עוקרתו?"⁶⁹ ושמא כל השאיפה להתחדשות תלוית שטח, קרי, לשיקום לאומי הקשור בהתערות באדמה, בכיבושה, בנוסח שהיה שגור בטקסטים הציוניים, יש בה פגם בסיסי לנוכח חולשה בסיסית של האדם באשר הוא אדם, גם האדם הציוני. אדם נאבק על אדמה ובסופו של דבר חוזר אליה: "אולי הנידו ראשיהם על אפסות מאווי אדמה, / כי בדיריק ישאף אדם וחלמו ונלחמו עמים, / אף גם הטהורה במשאות הנפש של ארצות החיים / מכה, עמומה ונבובה לנוגה המוות תיראה."⁷⁰ כביכול מתכנסת השאיפה לכיבוש המרחבים אל החלקה הצרה הנותרת לו לאדם בבית העלמין. חולשות אנושיות בסיסיות הן נחלתן של תנועות אידאולוגיות, וגם הטהורות שבהן לא יימלטו מהן, ומי יודע, אולי גם הציונות במשמע.

כל זאת חווה המספר לנוכח הקבר עלום השם בבית העלמין, וכשהתמשכו הדברים, וזבולון משכו להשלים את סיפור הסעודה השלישית, יתהה המספר להיכן נעלם החזון שהלהיטו בנעוריו; בצד ציון האפשרות כי הוא גז בעטייה של התרופפותו שלו, חולשה אישיותית מצטברת, הוא גם מעלה את ההשערה העקרונית: "או אולי תור ההגשמה הגיע – ונדם החזון?"⁷¹ אכן, קשה מאוד לשמור על הלהט הגאולי־מהפכני לאורך זמן, וההגשמה

68. שמעוניביץ, תש"ד, עמ' רנד-רג. 'נטעי נעמנים' בעקבות ישעיהו יז, י.

69. 'גלגל': תהלים פג, יד; ישעיהו יז, יג. מזהה עם עכובית הגלגל.

70. שמעוניביץ, תש"ד, עמ' רנד.

71. שם, עמ' רעב.

בצורתה הפשוטה, הלוגית ביותר, טומנת בחובה את קץ החזון ומותירה לחולמי העבר את מה שמנוסח ב'מצבה' במילה רבת קסם – געגוע.

חזרנו וצינו כי אפשר לראות בשמעוני גורדוניסט. כזה היה בעלייה השנייה, וגם אם לא הקפיד על כלליה ודקדוקיה, אין סיבה שלא להניח כי רוחה של המחשבה הגורדוניסטית המשיכה לפעם בו גם בשנים שבהן באה 'מצבה' לעולם. ובאמת, מה שאנו מכנים מחשבה גורדוניסטית הוא בסיס אידיאליסטי ומנומק להלך רוח בולט בציונות, חתירה לשלמות. ויש בה במחשבת גורדון משום פרט שלא רק על עצמו בא ללמד אלא על הכלל כולו, כמיהה עזה גם אם לא ממומשת למפעל טהור, שלם, שתוכו כבד; הן לא בכדי נתפס גורדון "צדיק חילוני" בעל דת העבודה. אם כן, הגותו של א"ד גורדון, שהייתה עשויה לגלוש לרעיון מקובע, אידה פיקס, מצטיירת כזרם חשוב ומשפיע חינוכי; היא איננה הציונות כולה אך מסמלת אותה. 'מצבה', גם אם בצורתה המצומצמת, מייצגת כיוון ספציפי בהגשמה הציונית, רומזת לשאיפות כמוסות שרווחו בחוגים נרחבים בהרבה מהמעגל הראשוני של תלמידי גורדון. ולכן אפשר לראות בה מניפסט ציוני עוצמתי, נייר לקמוס לבדיקת יישומו במציאות ההיסטורית.

הרבה נאמר על הצלחתה של 'מצבה' להעמיד ביטוי עז מבע לשאיפות הציוניות בכל הקשור לדמות האדם הציוני העומדת כאידיאל, לדמות החלוץ כמופת לשינוי האדם. 'מצבה' אכן זורקת אלומת אור על שינוי הכרוך בהיפוך הפירמידה הכלכלית-חברתית של האומה. ואכן, מבחינת רוח הזמן הייתה המחשבה על העיסוק הלאומי העתידי בחקלאות⁷² נחלתם של הרואים בציונות תנועה החורגת מכלל מטרות מדיניות גרידא,⁷³ ומעמידה את האדם החדש כפרי מאווייה הגלויים או הכמוסים. באמצע שנות השלושים, בשעה שיצאה 'מצבה' לאוויר העולם, פסעה הציונות כברת דרך, ובסיומה העולה באידיליה מתברר כי חרף האהדה היתרה לדמות החלוץ נאלץ המספר להודות כי המעשה הציוני מורכב יותר ממה שציפו, והמסד החקלאי, חרף סמליותו והדומיננטיות הרוחנית שבו, איננו האפשרות היחידה, ואולי אף איננו המוביל. הדוגמאות לכך לכאורה פשוטות: תל אביב ההולכת ונעשית לסמן העירוני המובהק של היישוב מעוררת ב'מצבה' יחס אמביוולנטי, חיבה מהולה

72. "רוח הזמן" הביאה באירופה, בין השאר, לידי תיעוש בממדים עצומים ובעקבותיו באה נהירה של איכרים מן הכפרים אל הכרמים; ואילו רוח הזמן, שהעלתה את הציונות ונתנה כיוון לספרות העברית, הטיפה אותה שעה לעם ולנוער היהודי ללכת לעבודת האדמה וליצור משקים חקלאיים וכפרים. תנועה זו, שלא עלתה בקנה אחד עם המגמה המקובלת של רוח הזמן, מקורה במציאות היהודית המיוחדת ובמהותה של המהפכה הציונית, אף על פי שעצם התחייה הלאומית שלנו ינקה חיותה הרעיונית והחברתית מרוח הזמן שהייתה מנסרת בחללה של אירופה. יש כאן המחשה מובהקת של הזיקה בין רוח האומה ורוח הזמן, ושמה ניתנה רשות לומר: של הברית הכרותה ביניהן" (כהן, תשמ"ב, עמ' 45-55).

73. דוגמה בולטת וקיצונית היא של גורדון עצמו, המסתייג קשות מהתפתחויות מדיניות שהיה בהן לכאורה כדי לקדם את היעדים הציוניים, כגון הצהרת בלפור (שביד, 1970, עמ' 39-40).

בביקורת; שכונת בית הכרם בירושלים אומנם אינה מתנזרת מתוספות חקלאיות, אך היא בעיקרה שכונתם של המו"פסים, מגזר (אליטה?) רוחני-מנהיגותי שהחקלאות צדדית מאוד בחייו. אורחות החיים ביישוב היהודי המגשים את הציונות מגוונים אפוא יותר מהדגם הצר שמכתיבה התרבות החקלאית, וזה מתברר לא רק במפעלים התיישבותיים ספציפיים אלא גם אשר לדמויות מפתח, לבעלי תפקידים ולמנהיגים.

יתרה מזאת, ב'מצבה' רמזה אפשרות למהלך ציוני מסוג אחר, מהלך שאינו מוכתב מהמסלול של נקודת מוצא בגולה דוויה המוצאת את תיקונה בהתמסרות מוחלטת לאידיאל החקלאי. אומנם הדברים נאמרים ב'מצבה' כפולמוס מפיו חוצב הלהבות של כתריאל, אך אין להתכחש כי מול תסיסת הציונות בין הנדכאים והחלכאים בעיירה המזרח-אירופית הגוועת בחדלונה מוצע ב'מצבה' גם קהל יעד אחר שלו תפיסה אחרת. הוא בא מערים משגשגות, והמצוקה ממנו והלאה. נקודת המוצא שלו שונה ורואה בציונות אידיאל של תיקון עולם מסוג אחר. קרי, לא המצוקה מניעה אותו אלא ההשקפה.⁷⁴ לא ניכנס כאן לדיון בכך, אך מה שנראה משונה – בלשון המעטה – בעיני כתריאל, איש העלייה השלישית, ועימו המיליה שלו, יכול להיות דווקא כיוון מעניין לציונות מנקודת מוצא חברתית אחרת לגמרי, שגילוי מובהק שלה קשור בהתעוררות הציונית בארצות המערב אחרי הקמת המדינה. אם כן, התפתחות המהלך הציוני הציבה כמה כיוונים שבאים לידי ביטוי ב'מצבה', וגם אם בנקודת הזמן של בואה לעולם הם מושא לביקורת ואף ללעג מצד מי מגיבוריה ואף מצד המספר, אין להתכחש לעצם קיומם, לגיטימיות שלהם ולאופי המגוון שהם מעניקים לציונות. השאלות ש'מצבה' מעוררת בקשר למצבו של החזון לנוכח ההגשמה ההולכת וקורמת עור וגידים ראוי שיישאלו גם על גילויים אחרים אלו של הציונות. הן עולות ביתר שאת בסוגיית היחס הציוני למסורת.

74. אין להתעלם מדרך הצגתו בהקשר אליטיסטי מסוים שבית הגידול שלו הוא טרקלינים בכרכי אירופה ("בירות מעטירות, מזהירות"); הוא כרוך בעזיבת מה שהיה מן הסתם מכונה היום 'חיים נוצצים' והמתרחם בחיי עבודה פשוטים. ואולם התנועה מנקודת מוצא זו נדחית בחריפות. מה עזבו החלוצים בחוץ לארץ? הדובר כתריאל המתריס כלפי בר פלוגתא שלו מתאר – לא בלי נימה של צניות – מה נעזב שם בגולה: "כלום לא ידעת, כי שמה לא נעלי לכה, לא פרקים / לא כל חמודות הפלא כגון בינוקולים-מונוקולים / נפשו יוצאת לזכרם בלהט געגועים נאצלים / אלא דברים אחרים לגמרי שמה עזבו: / דלות אפלה ומרה אבות ואמהות עגומים, / זקנו בלי יומם מדאגה לבניהם מחוסרי עתידות" (שמעונביץ, תש"ד, עמ' רס). שונה היא דרך ההצגה של כתריאל: "בולעת נהרות נהרות / דמעות ישראל ודמיו, ולא נודע כי באו אל קרבה" (שם).

היחס למסורת: 'מצבה' והציונות

מבין שורות 'מצבה' מבצבצת תהייה גדולה בנוגע למקומה של הזיקה לדת ולמסורת במפעל הציוני. כל האידיולוגיות של שמעוני מבוססות כך או אחרת על התכתבות עם שפה דתית, וב'מצבה' העניין בולט במיוחד. שלא כמצופה מדמות החלוץ – דמות חקלאית השרויה בטבע – כאן השאלה איננה מובעת במפורש, ובכל זאת היא בוקעת ועולה. בניסוח מצמצם: האפשר לראות בעליות הציוניות תחליף לעלייה לתורה? היכולות הן להמירה בתודעה הלאומית? האם רב פנחס, המעוצב בקווי דמותו של גורדון, הוא תחליף לרב מסורתי? וההורה? כבר זבולון חש שמצוות ההורה מאבדת מתוקפה: "מצוות ההורה קיימתי לכל דקדוקיה פרטיה / אף כי אותה פורענות, כלומר ההורה, כבר הייתה / זה מזמן לי לזרא".⁷⁵ ואלוהים? האם מושגים מעורפלים כגורל והכוחות הנעלמים האחרים הפועלים ב'מצבה' יכולים להחליפו? התייחסות הישענות על מסורת כשמנפים ממנה מושג שכזה? והאנדרטה המצבה, התייחסות דת ללא מקומות קדושים? הן כתיאולוגיה בצוואתו, בוותרו על מצבה, ויתר על היווצרות של מיתוס מכונן סביב מקום, אתר מקודש.⁷⁶ ומנקודת המוצא של 'מצבה', העיקר, האם יכולה להיות 'סעודה שלישית' ללא סעודה שלישית?

סעודה שלישית כמושג וכסמל לא הייתה זרה לשמעוני, שהכיר היטב את רזיה וסמליותה ואת האוצר הלשוני המלווה אותה מן העידית שבטקסטים הקבליים המשובצים בתפילה: "כחל תפוחין קדישין / נדמו חרובים וזיתים הצומחים מנשיקי הסלעים / בהאי שעתא דביה רעוא – שעת הדמדומים בהרים [...] רעדו דום עם עפאים של שיח בוער ואיננו אוכל".⁷⁷ אבל לנוכח חוויית הקדושה שהושגה באותה סעודה ללא סעודה, גם שמעוני מקשה: "איך הזמרה הפלאית? העורך מוסיפה לנבוע, / רק אלה אוזניי הפגומות כבדו משמוע צליליך? [...] או אולי תשואות הקריה, נלכדתי בה כברשת. / או אולי תור ההגשמה הגיע – ונדם החזון?"⁷⁸

האם חוויות דתיות אפשר שיישנו? שיעשו בסיס לדת חדשה השואבת מן הישנה? האם השאיבה הזו תעלה רק את הקליפה שבישן או תיגע בליבתו? ומה יהיה אפוא התוכן הרוחני העמוק של הציונות המתחדשת? דת העבודה? וספציפית, מה תהיה בתוך זה דמות השבת? "יקר לי נועם חגך ושלוות יפי שבתותיך; / זהבם היקר העתיק, קצת הועם

75. שם, עמ' רסא.

76. מעניין בהקשר זה להעמיד את האנדרטה הממשית של אלכסנדר זייד (גילאת, 2005), מול היעדר האנדרטה (הספרותי) של כתיאל. אכן, באידאולוגיה ש'מצבה' משרטטת ארגון הסיפור סביב אתר ממשי לפגם ייחשב.

77. שמעוניביץ, תש"ד, עמ' רעא. הקטע רווי ביטויי קדושה: המושג הקבלי 'חקל תפוחין קדישין' והרמז המקראי לסנה בוער ואיננו אוכל.

78. שם, עמ' רעב.

בטחב ליל גלות, / כאילו צוחצח מחד באוויר הזך למולדת⁷⁹, שורר שמעוני בחוויית השבת התל אביבית, אבל היא רחוקה מחוויית אותה שבת 'חילונית' מופלאה בשומרון שבה הייתה הסעודה השלישית.

כמו בא מן השמיים, שבהם לא האמין, מצא כתריאל הגוסס 'סידור': "אגב לי נזדמן כאן סידור... / סידור תפילה... הן תדע, אינני למדן בסידור, / פתחתיו עלעלתיו, עיינתי, והנה – פיטום הקטורת... / כמה וכמה סממנים לקטורת, ואילו אם חיסר / אחת מכל סמניה – חייב מיתה... התבין? / אחת מכל סמניה – חייב מיתה... חייב...".⁸⁰ גם כאן שמעוני מעמיד חדש לעומת ישן העמדה מיוחדת. כתריאל, דמות המופת, מבין שבדרך שהוא תופס את הציונות חייבים ללכת עד הסוף. אבל מבין השיטין עולה בכלל שאלה אחרת: היש תחליף לסידור? מה יקרה לדור שפרשת פיטום הקטורת ששובצה בסוף התפילה זרה לו לחלוטין בלשונה ובתוכנה? כאמור, שמעוני אינו מעלה את השאלות הללו מפורשות, אך הקוראים את 'מצבה' אינם יכולים להתעלם מהן.

'מצבה': געגוע, חשבון נפש, עתיד

מנקודת הזמן שבו נכתבה, 'מצבה' מעמידה את מעמדו של המפעל הציוני מול סרגל אידאולוגי. חבויות בו מחשבות כמוגורדוניסטיות שעדיין מרחפות בחלל הלאומי;⁸¹ הן מעוררות תהיות על קנקנו ושאלות בנוגע ליציבותו. אפשר שב'מצבה' גם מושמעת תשובה ישירה, שוב בפיו של כתריאל: "האין כל חמתי וזעמי, / אלה ששפכתי רק עתה על קוצר הרוח של עמי / נובעים בעצם מקוצר הרוח של עצמי! / כיצד זה מעז ישראל, החולה העיקש הזה, / לא להירפא כרגע מכל המיחושים הקשים, / עת בו כתריאל וזבולון בכבודם ובעצמם מטפלים?"⁸²

בהווה היו יוצקים זאת מן הסתם לסיסמה בנוסח 'עם הנצח אינו מפחד מדרך נצחית'. כתריאל בענותותו - אולי משולבת בלקח היסטורי מסוים - העדיף להבליט את הגאווה הכרוכה בניסיון להביא גאולה באבחת מעשה חד-פעמי.

ועם זאת 'מצבה' מעניקה ערך מוסף גם לגעגוע, הבזקי זיכרון שלא תמיד הם בני שליטה, אך ראוי לדבר עליהם! הם חלק מן המסכת הציונית גם אם הזרם המרכזי פונה

79. שמעוניביץ, תש"ד, עמ' רמח.

80. שם, עמ' רפב.

81. תנועת הנוער גורדוניה, ששאבה ממשנתו דרך חינוכית, נוסדה בגליציה ב-1925, והייתה לה השפעה לא מבוססת על ההתיישבות בארץ. זו הייתה הזרוע המבצעת של חבר הקבוצות והקיבוצים.

82. שמעוניביץ, תש"ד, עמ' רסז.

לכיוון אחר. אכן, נדמה כי גורלו של המספר ב'מצבה' לא שפר עליו, יש לכך יותר מרמז. אולם אף אם אורח חייו מתנהל עתה הרחק מהמחוזות שהקצתה הציונות לדרמה החקלאית של תיקון האדם, הרוח פועמת עדיין בקרבו, ואות וסימן לכך הם הגעגועים. התנועות האוטופיות לתיקון האדם, ומבחינתנו חשובה היא הגורדוניזם, אולי לא הצליחו במלאכתן, אך בהותירן געגוע הן מעמידות את העולם הערכי של התנועה במצב של בדיקה מתמדת. חשוב הוא אפוא 'חוק שימור הגעגוע'.

ויש ב'מצבה' חשבון נפש, פעמים חריף. שיווי משקל מעניין מובע בהתגלותו של כתריאל בסוף האידיליה, 'התגלות', כמו עתה נחשף מעמדו האמיתי, מלאך במרומים, 'מרומים' כלשהם: "למה דברך כה מרים, וככה בת צחוקך מזהרת? / דברי כה מרים מכאוב, ומאירה מאהבה בת צחוקי"⁸³; המספר התווה מגלה את המורכבות; הביקורת המרה במקרה זה איננה סותרת את האהבה הגדולה למפעל. ביקורת על מי? אחת האפשרויות היא חשש מהיווצרות אליטות שפניהן לכיבוד עצמי, שהיא היא רעה חולה בעיני המספר, ובפיו מובע ברוב אירוניה החשש שהוא עצמו נפל ברשת הזאת. קל להוביל את קריאת 'מצבה' לעוד סיפור על חלל שנפל על מזבח האומה כדי לקדש את האדמה כחלק מאותו מיתוס שנועד ללכד את האומה המתגבשת, וקריאות של יצירות ציוניות ברוח הזמן החדשה הן מעשה שגרה בהווה. אפשר שסיפורים שמטרתם כזו - ולא אחרת (!) - אכן רווחים בתרבות הציונות, ויש להם ביטויים אומנותיים,⁸⁴ אך לדידי הקריאה המתבקשת ב'מצבה' אחרת. כתריאל איננו מרטיר אלא מגשים אידיאלי, וככזה הוא רשאי וחייב להוביל מהלך של ביקורת רוחנית אהבה, כדרכם של הנביאים הקדמונים. 'מצבה' הנקראת ברוח זו משלבת מבט מיוחד לעבר, מבט רווי געגועים, שבצידם צומחת ביקורת שכלתנית על הדרך שבה פוסע המפעל הגדול, שיש המצמצמים אותו משום מה לכינוי 'הפרויקט הציוני'. מבט שכזה בהכרח מציף גם את שאלת מערכת הערכים הדתית הראויה.

'מצבה' - חוששי - הפכה לשיעור היסטוריה, איבדה את הספרותיות שלה. אכן, לא מסובך כלל ועיקר להגיע להיסטוריוזציה של האידיליות של שמעוני, ובהן 'מצבה'. "דווקא תחושת העדכנות המופלגת שעוררו האידיליות מימי העלייה השנייה ולאורך תקופת היישוב היא שיכולה להבהיר את האפקט האנכרוניסטי החריף שהן יצרו מן השנים שלאחר תקופת קום המדינה ואילך"⁸⁵, כתב בצדק חנן חבר. 'עדכנות' לפי זה היא בעוכריהן; כבר מלכתחילה נדמו כחומר גלם להיסטוריונים. וצודק גם הרומז כי רוח הזמן השתנתה:

83. שם, עמ' רפו.

84. למשל עפרת, 1980.

85. חבר, 1992, עמ' 54.

לשינוי זה יש הסבר סביר, ואין לתלות אותו אך ורק בתנודה שרירותית כלשהי של ה'בורסה' הספרותית. נראה כי השינוי ביחס אל שמעוני קשור בעיקר בהשתנות אופק הציפיות של הקורא העברי מאז שלהי שנות החמישים, דבר המוצא את ביטויו הן בשינויים מרחיקי הלכת שחלו בספרות הנכתבת בארץ [...] והן בהשתנות הטעם הספרותי המכתיב גם את דרך ההתייחסות אל ספרות העבר. בנסיבות אלו גוברת ההסתייגות מסופרים ומיצירות ספרות בעלת תוכן לאומי.⁸⁶

אפשר שהגוון הלאומי הבהק בעוכריה, ורתימתו המלאה של הז'אנר – כך מבינים זאת מי מחוקרי שמעוני⁸⁷ – לרשות המהפכה הציונית משבשת את הערכה כספרות. ואם נוסיף על כך את הירידה הכללית בפופולריות של סוגת האידיליה בקרב ציבור צרכני הספרות,⁸⁸ יצטמצם הסיכוי להתייחסות ספרותית נאותה לאידיליה ארוכה ומורכבת כ'מצבה'. מורכבת – היצירה! לא הדמויות! בהווה יש שיירתעו מעיסוק בדמות מופת, ויש שקצה נפשם מאפיונים פלקטיים של דמויות שכאלה. כך או אחרת, קשה לדמיין את 'מצבה' נקראת בהווה בקריאה הנובעת מדחפים המניעים צרכני ספרות רגילים, מספקת להם חווית קריאה מהסוג המקובל ונשפטת על סמך קריטריונים ספרותיים, חמקמקים ככל שיהיו.

אכן, יש שיראו ברגע שבו יצירה ספרותית הופכת למסמך היסטורי רגע עצוב; הן לא לכך כיוון המשורר. אפשר להתווכח על כך. אין, כך נראה, ספרות על־זמנית, מחוסנת כליל מהיסטוריציה, משינוי הזמן המכרסמות בערכה הספרותי. לעניות דעתי דווקא העברתה הרשמית של 'מצבה' למחסן ההיסטורי עשויה להיטיב עימה; היא תזכה שם למקום של כבוד, האבק המצטבר יעניק לה מעטה של אצילות, יישונה ייטיב עימה, ליין משומר תיחשב; ומשם, ממחסן־ארכיון זה, תישלף לפי הצורך ותזכה לקריאה אחרת, המתמקדת בימים עברו אך מעלה לדיון שאלות מהותיות שלפעמים דווקא ההיסטוריה מיטיבה לספק. אפשר שיראו בה מסה הגותית מפויטת, אפשר שתיקבע בתודעה כיכרון מסוגן ספרותית, אך יקשה להתעלם מהשאלות שהיא מעלה. ניסח זאת, הגם שאחרת, אחד ממבקריה: "כעת, כאשר ההגמוניה של תנועת העבודה ותרבותה שקעה זה מכבר, אפשר לאתר מרחב שיוצרת קריאה כזאת מיקום היסטורי חדש. זה מיקום המאפשר להביט באורח משוחרר יותר במסורת של תנועת העבודה ולהציל מתוכה את הרצוי. עמדה

86. לאור, תשס"ט, עמ' 16.

87. "לשם השגת האישור האידיאולוגי של הסיטואציה החלוצית המהפכנית מייצגת האידיליה את עצם העשייה הפוליטית השוטפת כתופעה פחותת ערך" (חבר, 1992, עמ' 61).

88. כך בבימה מרכזית בהווה המנגישה מושגים ספרותיים: "סוגה זו כמעט נעלמה מנוף הספרות העברית" (ויקיפדיה, "אידיליה").

ביקורתית כלפי הפרקטיקה האידיאולוגית של שמעוניבץ מצביעה, אם כן, על האפשרות לחלץ מתוכן באמצעות הדיון הביקורתי, גם מימד אוטופי מסוים.⁸⁹ לדידנו, בנסיבות של היום, כשהציונות במובנה הקלסי הייתה לזיכרון, הרי שבעצם נוסף לה ממד חדש. לציונות כזיכרון יש סיכוי לחיים חדשים! זיכרון כזה הוא חי ופעיל, מתסיס וממשיך להתסיס, ואם יחדל, לא רק 'מצבה' תלך לאיבוד. הוא מתסיס ומעורר שאלות על בסיס ההשוואה התמדת שבין ההווה לעבר: האם בתור ההגשמה נדם החזון? האם יש סיכוי לשימוש מושכל ביהדות כדי להשתלב במציאות חילונית? ועוד כהנה וכהנה שאלות שלשם התייחסות אינטלקטואלית אליהן, במובן הרחב ביותר שאפשר למתוח את מושג האינטלקטואליות, צריך לדבר על העבר. 'מצבה' על פי הגדרה היא זיכרון, ועם זה היא מציבה אתגר: את האתגר שבזיכרון. ובאמת, כלום לא מתפקידה של מצבה להציב? מסתבר כי מצבה לציונות יכולה להיות הצבה, הצבה של מצב חדש, מצבה שהיא דווקא גורם מחיה.

סיכום

האידיליות של שמעוני, ובהן 'מצבה', זכו למגוון קריאות, שמקצתן רחוקות מהקריאה המתונה שהצעתי כרחוק מזרח ממערב. בשורות שלעיל ביקשתי להדגיש – אם נשאל מונח פסיכולוגי – את הזיכרון לטווח הארוך המתקשר לזיכרון הקצר של המעשה הציוני עד למועד התפרסמה של 'מצבה', המתקשר במישורין לזיכרון הקצר של המספר־מחבר. הסיטואציות ב'מצבה', על פי קריאתי, הן רב־תכליתיות. בפרשת קבורתו של כתריאל אפשר לראות המחשה לאידיאל הציוני הצרוף וגם אמירה עקרונית על הנצחה; ההנצחה המועדפת היא מצבה ספרותית ולא מונומנט; כתריאל הותיר קבר חסר מצבה. מצבה פיזית אפשרית כמתנת פרדה מעציבה לאהובה המתה, אמצעי לשימור זיכרון אישי כאוב, אך לא דרך הנצחה לאומית. מצבה ספרותית היא עניין מורכב, ובמקרה הנידון היא שוזרת ביקורת וחשבון הנפש כלפי המפעל ('מצבה' נחתמת בנימת תוכחה חזקה), יחס מורכב לדת; היא זיכרון למה שלא ברור מה יעשה בו ומה יהי עתידו, אך מחמת המוטיב המוביל של הגעגוע היא נעטפת באהבת המפעל ולמעשה גם באהבת האדם. 'מצבה', שזוהי רוחה, הייתה למסה הגותית מפויטת המנצלת את התצורה הספרותית הרלוונטית כדי להרחיב בדיון בסוגיות המפתח המלוות את הציונות מראשיתה.

זיכרון וגעגוע – הערה אישית

התוודעתי ל'מצבה' בהיותי תלמיד כיתה ט (1964). מורי לספרות היה עזרא גרוס ז"ל. הזיכרון שנותר מורכב. 'ממסך השנים' – אני משתמש בביטוי של שמעוני – נדמה כי הוא עשה כל מאמץ להרחיק אותנו מהיצירה. מאבקו להסביר לנו את חשיבות ההגייה של הברותיה דווקא במלעיל, במבטא אשכנזי, המאמץ שעשה להנחיל לנו את המשקל, היה חסר סיכוי, ובכל זאת הוא התמיד בכך. והיה צד שני: לא צעיר היה מורי, והוא לימד את 'מצבה', כך חשתי, עשרות פעמים; אינני יודע איך הייתה הפעם הראשונה, אך בפעם שעמד מולי הוא הקרין התלהבות, אש בלתי ניתנת לכיבוי יקדה בעיניו. הוא היה אדם דתי, חבש כיפה שחורה גדולה, ובעיניו קראתי את קדושת 'מצבה'. היום אני מתגעגע! כן, היצירה דחתה אותנו אז, כמו גם המשקל וההטעמה שהיו זרים לנו, וגם האווירה דאז כבר השתנתה: התלמידים החקיינים החלו לקרוא את 'מצבה' בהברה מעוותת, היה לעג באוויר, אך כשהגיעו (אחרי זמן רב למדי של עיסוק במשקל), למוותו של כתריאל, נצנצה דמעה בעין כול. אני מתגעגע לגעגועי שמעוני. פנינו לעתיד, דרכנו לעתיד. תמיד יחכה בצד אותו געגוע. געגוע למורה שלזכרו מוקדש מאמר זה, געגוע לגעגוע.

רשימת קיצורים ומקורות

בר"אל, תשס"ט	י' בר"אל, ברכות של קטיפה: מסות ומחקרים על הספרות העברית , ירושלים תשס"ט.
גילאת, 2005	י' גילאת, "אמנים כותבים מחדש את המיתוס: אנדרטת אלכסנדר זייד והיצירות שבאו בעקבותיה", ישראל 8 (2005), עמ' 119-143.
דודזון, 2005	מ' דודזון, "משק ההדרים היהודי בארץ ישראל במאה ה-20", אופקים בגיאוגרפיה 64-65 (2005), עמ' 425-437.
וייס, 2015	חיים וייס, "והאריה נשאהו במרוצה נמהרה...": שמעון ברכוסבא והאריה", בתוך: א' פאפו, ח' וייס, י' הררי וי' בן טולילה (עורכים), דמתה לתמר: מחקרים לכבודה של תמר אלכסנדר , באר שבע 2015, עמ' 221-246.
חבר, 1992	ח' חבר, "ייצוג ואידיאולוגיה באידיליה הארצישראלית של ימי העלייה השנייה", תיאוריה וביקורת 2 (1992), עמ' 53-68.
כהן, תשמ"ב	י' כהן, רוח הזמן: פסקי טעם – מסות על ספרות וסופרים , תל אביב תשמ"ב.

- לאור, תשס"ט ד' לאור, **המאבק על הזיכרון – מסות על ספרות, חברה ותרבות**, תל אביב תשס"ט.
- לוז, תשנ"ט א' לוז, "היסוד הדתי באידיליה מצבה של דוד שמעוני", **עלי שיח** 41 (תשנ"ט), עמ' 49-57.
- ליסון, תשע"ח א' ליסון, "דת אזרחית ותיאולוגיה פוליטית: על מעמד המקודש של שלטון החוק ושל בית המשפט העליון בישראל", **עלי משפט** יא (תשע"ח), עמ' 33-100.
- סיון, 1991 ע' סיון, **דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון**, תל אביב 1991.
- עפרת, 1980 ג' עפרת, **אדמה, אדם, דם – מיתוס החלוץ ופולחן האדמה במחזות ההתיישבות**, תל אביב 1980.
- צור, תשל"ו מ' צור, **ללא כתונת פסים**, תל אביב תשל"ו.
- רוזנסון, תשס"ט-תש"ע י' רוזנסון, "שתי שכונות, שתי הנצחות – על דגמי הנצחה שכונתיים בבית הכרם ובקריית יובל", **דרך אפרתה** יג (תשס"ט-תש"ע), עמ' 235-267.
- שביד, 1970 א' שביד, **היחיד – עולמו של א.ד. גורדון**, תל אביב 1970.
- שוהם, 1985 חיים שוהם, "אידיליה מסלעים (על 'מצבה' לשמעוני)", **דפים למחקר בספרות** 2 (1985), עמ' 193-206.
- שוהם, 2014 חזקי שוהם, "דת", 'חילוניות' ו'מסורת' במחשבה הציבורית בישראל, **עיונים בתקומת ישראל** 24 (2014), עמ' 29-58.
- שמיר, 2003 א' שמיר, **לבל יהיו כלא היו**, תל אביב 2003.
- שמעונביץ, תש"ד ד' שמעונביץ, **ספר האידיליות**, תל אביב תש"ד.